

کشاکش اقتصاد و سیاست

■ **تجار، مشروطیت و دولت مدرن**

■ **سهیلا ترابی فارسانی**

■ **تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۸۴، ۵۵۲ صفحه**

اوایل قرن بیستم جالب توجه می‌نماید. فصل دوم از بخش نخست کتاب با عنوان «وضعیت اجتماعی تجار»، ابتدا به واژه و مفهوم اجتماعی تاجر و بازرگان در ایران قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم و جایگاه آن می‌پردازد؛ سپس یادآوری بخش‌هایی از اهمیت و کارکرد تجار و بازرگانان جامعه ایرانی در شئون مختلف اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، خیریه، امور دینی و مذهبی، تعلیم و تربیت و غیره مخاطبان خود را با افق‌های دورتر و مهم‌تری از عرصه فعالیت و زندگی بازرگانان و تجار ایرانی در آن روزگار آشنا سازد و نیز از این موضوع سخن به میان آورد که پایگاه طبقاتی و عرصه گسترده فعالیت و عمل کرد تجار لاجرم آنان را با قشر وسیعی از مردم کشور مربوط می‌ساخت. در این فصل به ویژه نویسنده به دلایل و عواملی اشاره دارد که موجب شکل‌گیری قشری از مردم به نام تاجر - مالکان در ایران شد و باعث شد بخش عمده‌ای از تجار و بازرگانان ایرانی آن روزگار به ملک‌داری گرایش پیدا کنند. در این فصل نویسنده در چهار سرفصل مشخص و مجزا، به روابط و نوع تعامل تجار و بازرگانان ایرانی آن روزگار با: الف) حاکمیت سیاسی، ب) روحانیون و علماء، ج) روشن‌فکران و اهالی اندیشه، و - صراف‌ها می‌پردازد. این بخش از مبحث فصل دوم کتاب از آن جایی که نقش، اهمیت و جایگاه فکری، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی - مالی تجار و بازرگانان را به گونه‌ای نظام‌مند مورد توجه قرار می‌دهد، از اهمیت بیشتری برخوردار است. بهره‌گیری از منابع دست اول و موثق، که گاه به گونه‌ای مستقیم و یا غیر مستقیم تحلیل‌های تاریخی - جامعه‌شناختی نویسنده چاشنی آن می‌شود، مباحث مطرح شده در کتاب را بیش از پیش برای مخاطبان جالب توجه و جذاب می‌کند. فصل سوم و در واقع آخرین فصل از بخش نخست کتاب که پر اهمیت‌ترین و مبسوط‌ترین مباحث آن را به خود اختصاص داده است، با عنوان کلی «مسائل اقتصادی - اجتماعی تجار در سال‌های پیش از مشروطیت» پیش‌روی مخاطبان قرار گرفته است. در این فصل، نویسنده کوشیده است زوایای مهم و اثرگذار فعالیت‌ها و عمل کرد تجار و بازرگانان ایرانی را در آستانه انقلاب

کتاب «تجار، مشروطیت و دولت مدرن»، نوشته سهیلا ترابی فارسانی، در ردیف مهم‌ترین و جامع‌ترین آثاری است که تاکنون با روی کرد جدید و آکادمیک، نقش و جایگاه تجار و بازرگانان را در شئون مختلف اقتصادی، سیاسی و اجتماعی مورد بررسی و مطالعه قرار داده و تعامل تاریخی این قشر بسیار مهم و اثرگذار را در تحولات معاصر ایران بیان کرده است. کتاب با ارائه فهرست مطالبی تفصیلی از بخش‌ها، فصول و مباحث مطروحه از متن اصلی اثر آغاز می‌شود و با بحث «درآمد» که در واقع در جایگاه مقدمه کتاب است، طرح مسأله و مفروضات و بنیان‌های فکری نویسنده در روند چگونگی طرح، تدوین و تنظیم نهایی کتاب را نشان می‌دهد. نویسنده متن اصلی کتاب را در چهار بخش می‌سوسو جداگانه تنظیم کرده است که هر یک شامل چند فصل با سرتیترهای موضوعی فرعی‌تر و مرتبط با کل بحث هستند. بدین ترتیب، متن اصلی کتاب مجموعاً ۱۶ فصل است. پی‌آمد، منابع و ضمایم بخش پایانی کتاب را در برمی‌گیرد.

در فصل اول از بخش اول کتاب، با عنوان «تجار در سال‌های پیش از مشروطیت» نویسنده کوشیده است به گونه‌ای گذرا و مختصر و موجز روند تحولات تجاری و بازرگانی ایرانی را با تاسی به منابع معتبر و دست اول ایرانی و خارجی، در طول قرن نوزدهم میلادی مورد بررسی قرار دهد و با توجه به موقعیت مهم استراتژیک ایران آن روزگار، به دلایل و عواملی اشاره می‌کند که سرزمین ایران را به لحاظ تجاری و اقتصادی مورد توجه بازرگانان قرار می‌داد. در این فصل، نویسنده با شمردن برخی از مهم‌ترین اقلام تولیدی و صادراتی ایران و نیز کالاهای تجاری وارداتی به کشور، از روند رو به گسترش روابط تجاری و اقتصادی ایران با دو هسمایه قدرت‌مند آن روزگار (روسیه تزاری و انگلستان) سخن به میان می‌آورد و از دلایل و براهینی (سیاسی، اقتصادی، جغرافیایی و غیره) بحث و گفتگو می‌کند که عرصه جغرافیایی ایران را به ویژه برای مقاصد تجاری و اقتصادی برای این دو کشور جذاب می‌کرد. مباحث مطرح شده در فصل اول، کتاب به ویژه برای فهم مباحث و مسائل تجاری و اقتصادی ایران در قرن نوزدهم و

مشروطیت در زمینه‌های تجاری، اقتصادی، فنی، سرمایه‌گذاری‌های صنعتی، مشارکت در زیرساخت‌های اقتصادی، بانکداری و نیز حضور تأثیرگذار و مهم آنان را در مسائل سیاسی و استراتژیک (در عرصه اقتصاد سیاسی) و نیز برخی از مهم‌ترین تشکل‌های سیاسی، اقتصادی این قشر را به مخاطبین بشناساند. در این بحث مخاطبان با راهکارهایی از سوی تجار ایرانی آشنا خواهند شد که برای مقابله با نفوذ و حضور روزافزون سرمایه‌های خارجی در ایران اندیشیده شده بود.

در همین فصل، نویسنده به معرفی و عمل کرد چندین تجارت‌خانه مهم و اثرگذار ایرانی در طول قرن نوزدهم و آستانه انقلاب مشروطیت ایران همت گماشته است که عبارتند از: تجارت‌خانه تومانیانس، کمپانی تریاک اصفهان، شرکت امینه، کمپانی تجارتی ایران، تجارت‌خانه جمشیدیان، شرکت اتحادیه، کمپانی ناصری، تجارت‌خانه جهانیان، کمپانی فارس، کمپانی محمودیه، کمپانی مسعودیه و شرکت اسلامی، شرکت عمومی ایران. در ادامه بحث، نویسنده با اشاره‌ای کوتاه به سرمایه‌گذاری و فعالیت تجار ایرانی در بخش صنایع و راه‌سازی که با ارائه جدولی جالب توجه از مجموعه کارآگاه‌ها و رشته‌های صنعتی تأسیس شده در ایران آن روزگار است، به تلاش تجار و بازرگانان ایران برای تأسیس بانک و موانع پیش روی آنان در این عرصه پرداخته است. تشکل‌های صنفی و سیاسی بازرگانان ایرانی تا آستانه انقلاب مشروطیت از پر اهمیت‌ترین مباحث این فصل محسوب می‌شود که طی آن نویسنده تلاش می‌کند به دلایل و عوامل متعدد و بی‌شمار داخلی و خارجی (سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و غیره) بپردازد که تجار و بازرگانان ایرانی را بالخصوص از سال‌های پایانی دهه هفتاد قرن نوزدهم بدان سو متشکل‌تر ساخت و حضور مؤثرتر آنان را در مسائل مختلف صنفی، اجتماعی، سیاسی و نظایر آن را پررنگ‌تر کرد. موضوع تشکیل مجلس و کالای تجار و سپس حضور فعال بازرگانان ایرانی در جنبش تنباکو عمده مطالب این بخش از کتاب را به خود اختصاص داده است. بخش دوم کتاب که عمدتاً با رویکردی

سیاسی موضوع تجار و بازرگانان ایرانی را به عنوان طبقه‌ای بسیار مهم و اثرگذار در تحولات سیاسی-اجتماعی جامعه ایرانی در آغاز قرن بیستم میلادی مورد بررسی و ارزیابی تحلیلی، تاریخی و اجتماعی قرار داده است، با عنوان «تجار از جنبش مشروطیت تا جنگ جهانی اول» ارائه شده و پنج فصل مسوط را در برمی‌گیرد. فصل اول این بخش به چگونگی کشیده شدن بازرگانان به سوی فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی در آستانه انقلاب مشروطیت ایران و نهایتاً نقش و مشارکت تجار در حوادث و رخداد‌های سیاسی مهاجرت صغرا و مهاجرت کبری می‌پردازد و از برخی مسائل اقتصادی، صنفی و سیاسی‌ای سخن به میان می‌آورد که تجار و بازرگانان را به مشارکت جدی در حوادث منجر به پیروزی انقلاب مشروطیت ایران علاقه‌مند ساخت.

فصل دوم از بخش دوم کتاب، به نقش و عمل کرد تجار و بازرگانان در حوادث سیاسی ایران پس از پیروزی انقلاب مشروطیت و استقرار نظام پارلمانی حکومت در ایران تا پایان دوره نخست مشروطیت و آغاز دوره استبداد صغیر اختصاص یافته است. مبحث نخست این فصل به ویژه از نقش قابل توجه و اثرگذار نمایندگان تجار و بازرگانان در مجلس اول مشروطیت سخن به میان آورده و به ویژه از آگاهی‌های بسنده‌تر نمایندگان تجار (نسبت به دیگر نمایندگان) از مسائل و مباحث پارلمانی، اطلاعات جالب توجهی ارائه شده است. نهایتاً مخاطبان را با نقش بسیار مهم نمایندگان تجار از طرح تأسیس بانک ملی ایران در صدر مشروطیت و مخالفت آنان با اخذ هرگونه قرضه خارجی (از دو کشور روس و انگلیس) آشنا می‌کند و نیز از تلاش‌هایی سخن به میان می‌آورد که تجار جهت استقرار نظام پارلمانی مدرن و در همان حال جلوگیری از گسترش افراط و تفریط در تصمیم‌سازی‌های مهم و کلان کشوری در آن روزگار بر عهده داشته‌اند. نویسنده به ویژه تأکید دارد که تجار با توجه به نفس فعالیت

بازرگانی که محیطی آرام و امن را طلب می‌کرد، از هر کوششی جهت تأمین امنیت در کشور فروگذار نمی‌کنند. حمایت بخش قابل توجهی از تجار و نمایندگان بازرگانان در مجلس از طرح ریاست وزرایی امین‌السلطان در سال ۱۳۲۵ق/ ۱۹۷۰ م هم به هدف پایان دادن به شورش‌ها و ناآرامی‌های سیاسی و نظایر آن بوده است. نویسنده سپس از نقش بازرگانان در تشکیل انجمن‌های مختلف تجار و فعالیت آنان در راستای حمایت از فربه شدن کیفی کار این انجمن‌ها سخن به میان می‌آورد و از ارتباطات انجمن‌های مختلف تجار با سایر انجمن‌های صنفی و سیاسی در دوران مشروطیت، آگاهی‌های جالب توجهی ارائه می‌دهد و تأکید می‌کند عمده فعالیت تجار در چارچوب انجمن‌های مختلف، به هدف قوام یافتن بنیان مشروطیت و نظام پارلمانی صورت عملی به خود می‌گرفته است. در پایان فصل، نویسنده درباره ارتباط نزدیک تجار و بازرگانان با علما و روحانیون عمدتاً طرفدار مشروطه و نیز روحانیون میانه‌رو نیز بحث مختصری گشوده است. فصل سوم از بخش دوم کتاب باز هم با رویکردی عمدتاً سیاسی، نقش و عمل کرد تجار و بازرگانان را در مواجهه با تحولات دوران استبداد صغیر و سپس فتح تهران و تشکیل مجلس دوم و رخدادهای آنی کشور تا آغاز جنگ جهانی اول مورد عنایت و توجه قرار داده است. در این فصل به ویژه از تبعات سوئی که استبداد صغیر برای تجار و بازرگانان به دنبال آورد و سبب رکود فعالیت‌های تجاری شد، سخن به میان می‌آورد و از اختلاف نظرهای پنهانی‌ای می‌گوید که میان اقشاری از تجار با حاکمیت بروز کرد و نیز تلاش‌هایی که برای اعاده مشروطیت از سوی تجار آغاز شد. اسناد و مدارک ارائه شده از سوی نویسنده نشان می‌دهد که در آن روزگار، تجار کشور از مکث و شکستی که به اقتصاد تجاری کشور وارد شده بود، سخت ناراضی به نظر می‌رسیدند و با این حال شکست مستبدین، فتح تهران و تشکیل مجلس دوم مشروطه هم موقعیت تجار را حتی تا دوران نخست مشروطیت، در ارکان حاکمیت ارتقاء بخشید ولی مشکلات عدیده سیاسی - مالی داخلی و مداخلات و کارشکنی‌های پایان‌ناپذیر دو کشور روس و انگلیس، باز هم بر ناامنی‌ها افزود و موقعیت تجاری، سیاسی و حتی اجتماعی تجار و بازرگانان را در گوشه و کنار کشور متزلزل‌تر کرد؛ در این میان لوایح و قوانین مصوبه در مجلس هم کم‌تر در راستای خواست‌های تجار تدوین و تنظیم شد و به نظر می‌رسید که این طبقه در واپسین دوران عمر مجلس دوم و سپس بحران‌های سیاسی - اقتصادی متعاقب آن که مقارن با آغاز جنگ جهانی اول بود، به نوعی دچار سرخوردگی و نومیدی شده و از این که نظام سیاسی جدید بتواند موفقیت، حقوق و جایگاه آنان را به فراخور انتظاری که می‌رفت ارتقاء بخشد، دچار تردید شده است. فصل بعدی کتاب بر آن است تا توضیح دهد که به‌رغم پاره‌ای ناکامی‌ها و کاستی‌های متعاقب بحران‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و دامنگیر نظام مشروطیت، موقعیت تجار دچار تحولاتی شد و متأثر از رخدادها و نگرش‌های نوینی بود که در شئون مختلف ایجاد شده بود. با این حال، بحران‌های مالی تجاری هنوز فروکش نکرده و گرایش به سوی خرید اراضی کشاورزی و ملک در میان تجار، به ویژه بازرگانان بزرگ، رشد چشم‌گیری پیدا کرده بود. و هم‌چنین تجار کماکان در تلاش بودند در ارکان حاکمیت جایگاه مطلوب‌تری کسب کرده و با کسب حمایت‌های قانونی بیشتر راهی بهتر به ورود به عرصه تجارت جهانی پیدا کنند. به عقیده نویسنده تجار امیدوار بودند امتیازات اقتصادی، صنعتی و مالی

بیشتری از دولت دریافت کنند و در همان حال دولت را به وظایفش در ضرورت تأمین هر چه بیشتر امنیت لازم در کشور برای تندتر شدن چرخه فعالیت‌های تجاری بیشتر آگاه کرده تحت فشار قرار دهند. نویسنده در پایان این مبحث از علاقه‌مندی تجار و بازرگانان به مشارکت جدی‌تر در عرصه فعالیت‌های فرهنگی - اجتماعی نظیر تأسیس مدارس، امور خیریه و ارتباطشان با محافل فرهنگی و روشن‌فکری سخن به میان آورده تا میان فعالیت‌های حرف تجاری و اقتصادی بازرگانان و رابطه آن با ارتقاء سطح فکری و فرهنگی جامعه ایرانی پلی بزند. فصل پنجم از بخش دوم کتاب هم به احصائیه تجارتهای میان ایران با کشورهای روس، انگلیس و عثمانی در فاصله سال‌های میان پیروزی انقلاب مشروطیت تا آغاز جنگ جهانی اول اختصاص دارد که نشان می‌دهد تجار کشور در این دو دهه دوران پرتنش و بحران‌آفرینی را تجربه کرده و تجار ایرانی تا حدی نومید از اصلاحات سیاسی - تجاری عصر مشروطیت و دولت به اصطلاح مدرن شکست‌های تجاری بیشتری را تجربه کرده‌اند. بخش سوم کتاب با عنوان «تجار در سال‌های جنگ جهانی اول» با زیر مجموعه‌ای در سه فصل ارائه شده است که فصل نخست آن با رویکردی عمدتاً سیاسی موضوع کشیده شدن دامنه جنگ جهانی اول به ایران و سپس گسترش باز هم بیشتر در مشروطیت ایران که آنی‌ترین نتیجه آن ناکارآمدی نهادی برآمده از نظام مشروطه حکومت بود را مورد بررسی تاریخی قرار داده است در این مبحث نویسنده کوشیده است توضیح دهد که جنگ جهانی اول نظام متزلزل مشروطه حکومت در ایران را با بحران‌ها و مشکلات سیاسی - اجتماعی باز هم بیشتری مواجه کرد و متعاقب آن دولت‌های وقت ناتوان از انجام وظایف قانونی و مشکلات ناشی از اشغال کشور توسط طرف‌های متخاصم که با بحران‌های مالی - اقتصادی و گسترش ناامنی‌ها و شرارت‌ها در گوشه و کنار کشور همراه بود، ناگزیر و به دلایل عدیده از مبرا داشتن دستاوردهای مشروطیت باز ماندند و در این میان به ویژه موضوع تجارت و بازرگانی با مشکلات و بحران‌های عمیق‌تری روبه‌رو شده و با سلطه باز هم بیشتر اقتصادی و تجاری در کشور روسیه و انگلیس بر کشور که با بی‌ثباتی سیاسی و اجماعی و فقر عمومی همراه بود، بازرگانان ایرانی را با مشکلاتی مضاعف‌تر روبه‌رو ساخت. روایت نویسنده کتاب از گسترش ناامنی، فقر و فساد و شیوع قحطی و بیماری‌های همه‌گیر در گوشه و کنار کشور در آن روزگار حکایت می‌کند که با افزایش سرسام‌آور تورم و دیگر آثار یک اقتصاد تجاری بیمار و نابسامان بحران سیاسی - اجتماعی دامن‌گیر کشور را سخت مضاعف ساخته بود و در شرایط ناتوانی مفرط در انتهای وقت اقتصاد تجاری و معیشتی کشور دوران پر؟؟؟ را پشت سر می‌گذاشت. فصل دوم از بخش سوم کتاب نشان می‌دهد که تجار و بازرگانان کشور نومید از هر گونه اصلاحات قابل اعتنا در عرصه سیاسی و اقتصادی، به تدریج در حال فاصله گرفتن از فعالیت‌های جدی سیاسی در دوران جنگ جهانی اول بودند و در شرایط جنگی حاکم بر کشور که با مداخلات سراسر گسترش‌یابنده اشغال‌گران در امور تجاری و اقتصادی بود، تجار کشور مشکلات و بحران‌های سیاسی و به ویژه اقتصادی و تجاری بیشتری را تجربه کرده و در این میان بسیاری از فعالان عرصه تجاری دچار ورشکستگی شدند و اقتصاد تجاری ایران بالاخص در عرصه خارجی و بین‌المللی به گونه‌ای روزافزون تحت سلطه بریتانیایی‌ها و برخی کشورهای دیگر (به ویژه روسیه در شمال کشور) قرار گرفت.

از مهم‌ترین دغدغه‌ها و خواست‌های تجار و بازرگانان بود، باز هم بر فکر ضرورت تشکیل دولت مقتدر دامن می‌زد. به عقیده نویسنده ضعف مفرط حکومت مرکزی که ناتوان از برقراری هرگونه امنیت در کشور بود به گونه‌ای مستقیم و غیرمستقیم جامعه را برای پذیرش حرکتی از نوع کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ آماده می‌کرد.

در فصل دوم از بخش چهارم کتاب نویسنده تلاش می‌کند بر این نکته تأکید ورزد که تجار و بازرگانان مایوس از تداوم وضعیت نابسامان گذشته از کودتای سوم اسفند و نقش آتی رضاخان در برقراری نظم و امنیت که لازمه شکل‌گیری و تحکیم موقعیت اقتصادی تجاری کشور بود، حمایت کردند و تجدد آمرانه و روشی استبدادی را (نومید از شکل‌گیری نهادهای مدرن و دموکراتیک کارآمد) بر روند بحران خیز پیشین ترجیح دادند و بر همین اساس از همان نخستین ماه‌های پس از کودتا به بازسازی موقعیت شغلی و اجتماعی خود در چارچوب و ساختار نظم سیاسی نوین برآمدند. در این راستا نویسنده به تشکیل، فعالیت و کارنامه هیأت اتحادیه تجار و سپس تشکل تجار از نهضت اقتصاد که به هدف نهادسازی و تقویت صنفی - اجتماعی تجار صورت عملی به خود گرفت اشارات مبسوطی دارد و به دنبال آن از تشکیل اتاق تجارت و مدرسه عالی تجارت که به عقیده نویسنده او در راستای تحکیم موقعیت تجار و بازرگانان در آغازین سال‌های قدرت‌یابی رضاخان فعالیت خود را آغاز کردند، اشارات مبسوطی می‌کند. و در فصل بعدی کتاب هم نویسنده با اشاره به این که موقعیت اجتماعی و فکری تجار طی سال‌های پس از جنگ جهانی اول به تدریج ارتقاء پیدا کرد به مصداق‌هایی از نزدیک‌تر شدن تجار به قدرت سیاسی و به دست آوردن دوباره انسجام درونی و اجتماعی تجار و نیز تزیاید تدریجی و مداوم ثروت و مکنت تجار اشاراتی می‌کند و از علاقه‌مندی دوباره اقشاری از تجار به فعالیت‌های هم‌سو با مسائل فرهنگی و بهره‌گیری از تجارب و تفکر روشن‌فکران و اهالی علم و اندیشه جهت پیش‌برد اهداف تجاری و اجتماعی آنان سخن به میان می‌آورد و عرصه علاقه‌مندی و فعالیت‌های اقتصادی بازرگانان ایرانی در واپسین دوران عمر سلسله پهلوی و معدود رضاخان به سریر سلطنت را در چهار عرصه تجاری، صنعت زمین‌داری و اجاره‌داری تقسیم‌بندی می‌کند. و در فصل چهارم از بخش پایانی کتاب هم نویسنده کوشیده است این نکته را به مخاطب خود منتقل کند که کودتای سوم اسفند و سپس قدرت‌یابی رضاخان در مرحله کشت با موافقت و همراهی تجار (به ویژه تجار بزرگ) روبه‌رو شد و در این برهه رضاخان بسیاری از خواسته‌های تجاری که از جمله مهم‌ترین آن‌ها (ملت متمرکز و قوی، استقرار امنیت، ایجاد امنیت در طرق و شوارع، گسترش راه‌ها و سپس تأسیس راه‌آهن، تأسیس بانک و مقرر ساختن برخی تسهیلات قانونی و به اصطلاح نویسنده، قانون‌مداری، بعد برای آنان به ارمان آورده و هر دو اصرار دارد که بر خلاف اهالی سیاست و رجال سیاسی مشروطه‌خواه و آزادی‌طلب و روشن‌فکران که حکومت رضاخان را برنتافتند، تجار و بازرگانان از صعود رضاخان به سریر سلطنت شادمان شدند. فصل پایانی کتاب هم آماری از تراز تجاری ایران در عرصه خارجی و بین‌المللی طی سال‌های پس از پایان جنگ جهانی اول تا آغاز سلطنت رضاخان ارائه می‌دهد.

نویسنده بر این باور است که در طول جنگ جهانی اول تجار ایرانی بیش از پیش موقعیت تجاری، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی خود از دست دادند و به انحاء گوناگون کوشیدند با بهره‌گیری از نهادهای حکومتی و تغییر در برخی قوانین و مقررات تجاری و نظام‌نامه‌های مالی بحران‌های مالی گرفتار آمده را تحت کنترل ولو نسبی درآورد، این درحالی بود که نوسانات شدید مالی و اقتصادی و ناتوانی مفرط حکومت‌ها و دولت‌های وقت و مداخلات گسترده اشغال‌گران نتایج حاصله چندان قابل توجه نمی‌نمود. در این میان با تشکیل مجلس سوم شورای ملی تجار امیدوار شدند تا با تدوین و تصویب قوانین و مقرراتی جدید که متضمن حقوق از دست رفته آنان باشد، گام‌هایی هر چند کم‌تر بسنده در ارتقاء موقعیت شغلی، اجتماعی و اقتصادی خود بردارند. اما مجلس سوم هم به رغم تمام تلاش‌هایی که در دوران تقریباً یک ساله حیاتش در راستای حمایت از حقوق تجار و بازرگانان انجام داد، اما موقعیت بحرانی کشور در شرایط تدام وضعیت جنگی (چنان که نویسنده محترم عقیده دارند) نوش‌دارویی جدی و شفاف‌بخش برای آنان به همراه نداشت بگذریم از این که تجار هنوز امید خود را برای اعاله نظم نوین سیاسی از دست نداده بودند.

فصل سوم از بخش سوم کتاب هم احصائیه‌ای از میزان و تراز تجارتی میان ایران با انگلیس، روسیه و عثمانی در طول سال‌های تداوم جنگ جهانی اول ارائه می‌دهد. بدین ترتیب نویسنده در بخش سوم کتاب روایت بسیار روان و جالب توجهی از بحران سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دامن‌گیر کشور را در طول سال‌های تداوم جنگ جهانی اول که مشکلات عدیده‌ای را پیش روی تجار و بازرگانان ایرانی قرار داده بود، به مخاطبان اثرش ارائه می‌دهد، تا در بخش چهارم و پایانی کتابش واکنش ناگزیر و تا حدی طبیعی این قشر مهم از جامعه ایرانی را در برابر تحولات سیاسی، نظامی و اقتصادی جاری در کشور که به نوعی جستجوی جامعه‌ای توأم با نبات و تقویت دولتی قدرت‌مند و تمرکز گرا را که با تاسی به نهادهای مدرن بتواند امنیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی لازم را در عرصه کشور تحقق بخشد، توضیح دهد. در فصل نخست از بخش پایانی کتاب نویسنده کوشیده است بحران سیاسی و اجتماعی دامن‌گیر کشور را پس از پایان جنگ جهانی اول و ضرورت انجام اصلاحاتی در شؤون مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و غیره را از نگاه حال، روشن‌فکران، دولت‌مردان و آگاهان به امور در آن روزگار تشریح و توصیف کند. در این راستا نویسنده بر این باور است در آستانه پایان جنگ جهانی اول و پس از آن دامنه نامنی‌ها، فقر، ویرانی‌ها و صدمات اجتماعی قحطی و ده‌ها نوع مصائب دیگر در اقصی‌نقاط کشور گسترش چشم‌گیری یافته و به تبع آن فعالیت نیروهای گریز از مرکز که باز هم بر وخامت اوضاع می‌افزود، افزایش بیشتری پیدا کرده بود که نتیجه آنی آن نارضایتی‌های گسترده‌تر اجتماعی و سخت‌تر شدن وضع معیشتی و زندگی عمومی مردم کشور از اقشار مختلف بود و در این میان هیأت حاکمه ناتوان از برقراری نظم و امنیت و تسهیل ضروریات معیشتی و تأمین مایحتاج عمومی، مردم کشور را به تدریج بر ضرورت ابهام اصلاحاتی اجتماعی - اقتصادی و سیاسی که فرآیند آن روی کار آمدن حکم‌رانی مقتدر بوده ترغیب و تشویق می‌کند. تأمین امنیت طرح‌ها و رونق حمل و نقل و تجارت در شاهراه‌های کشور و رسانیدن مایحتاج عمومی به بازارهای مصرف و مبادله که